

УДК 94(477) «16»

Тарас Ковалець*

КОРУПЦІЯ І ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ у 20–30-х рр. XVII ст.

У статті розглядаються прояви хабарництва та інших посадових зловживань у запорозькому війську 20–30-х рр. XVII ст. Доводиться думка, що корупція, поширена у підрозділах реєстровців, які перебували на службі польського уряду, була звичною для тогочасних соціокультурних реалій Речі Посполитої.

Ключові слова: корупція, хабарництво, Військо Запорозьке, реєстровці, Річ Посполита, Григорій Чорний, Адам Кисіль, Яків Остряниця.

Сучасний світ із величезним різноманіттям його приваб та недоліків у свідомості пересічної людини часто фігурує як щось безмежно відірване од світу XIX-го, XVIII-го, а тим паче XVII століття. Чотиривікова давнина зараз асоціюється більше із призабутою казкою, ніж із об'єктивними реаліями, які мають безпосередній та міцний зв'язок із сьогоденням.

Одним із гострих руйнівних явищ у державах раннього нового часу була корупція. Звісно, цього терміна, що походить від латинського слова «corruptare» (розтлівати), тоді не існувало, хоч, скажімо, на території Речі Посполитої і на українських землях, які до неї входили, побутувало чимало слів, які вказували на хабарництво: «grękawicze», «підсула», «упоминки», «гарач», дуже часто із таким значенням вживалось поняття «подарунки». Українське козацтво, що у першій половині XVII ст. формувалось як окремий суспільний стан, підпорядковувалося неписаним законам і нормам соціуму Республіки, тому в історичних джерелах корупційні явища, пов'язані із запорозьким військом, також фіксуються доволі часто.

Попри те, що в українській та зарубіжній науці досить добре вивчена історія Війська Запорозького першої половини XVII ст., деякі малорозголошені питання досі залишаються майже недослідженими. Одним із них є з'ясування місця корупції у житті Війська Запорозького 20–30-х рр. XVII ст., що і стало об'єктом наших спостережень.

У сучасному розумінні корупція — термін, що зазвичай позначає використання посадовою особою своїх владних повноважень і довірених йому прав з метою особистої вигоди, що суперечить законодавству і моральним установкам. До корупції може бути схильна будь-яка людина, яка володіє владою над

* Тарас Ковалень — аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Науковий керівник — доктор історичних наук, професор О.В. Добржанський.

розподілом певних ресурсів, що їй не належать. Загалом існує два види корупції: політична, яка виникає з політичного характеру виконуваної функції (успіх на виборах), та посадова, коли корупціонер свою посаду використовує для самозбагачення¹.

Теперішнє розуміння корупційної діяльності та пануюче у XVII ст. — попри значну схожість методів здійснення — кардинально різняться в оцінці моральності. Серед шляхти, скажімо, домінувало переконання, що хабар — це звичайна фінансова транзакція, яка не може трактуватись із точки зору моралі². У деяких сферах життя ранньомодерних суспільств корупція ставала навіть складовою міждержавних стосунків. Так, Річ Посполита багато десятиліть платила т. зв. «упоминки» кримським ханам, щоб утримати татарські орди від плюндрування своїх земель, а турецькі султани, візири та інші достойники за звичаєм постійно отримували щедрі дари від іноземних послів, у тому числі й польських³.

У деяких випадках дипломатичні місії привозили із собою стільки подарунків, що про їх «символічність» не могло бути й мови. У грудні 1653 року до прикордонного із Московською державою Прилуцького полку прибуло царське посольство на чолі з боярином Васи́лем Бутурліним. Московські посланці везли із собою дарів: гетьману Богданові Хмельницькому, окрім інших «гостинців», собо́лів на 1500 рублів, писареві Івану Виговському та гетьманичу Тимошеві — собо́лів на 500 рублів кожному. Передчуваючи, що невдовзі Хмельниченко може перейняти батькову булаву, московським урядом було дане розпорядження йому додатково «дати таємно: сорок⁴ за 80 рублів, сорок за 70 рублів». Щедрі дари вартістю в сотні рублів передбачалися «єпископу чернігівському, і архімандриту печерському, і в монастирі, і до соборних церков протопопам на милостиню», окремі дарунки мали отримати військові осавули, а рядовим козакам посланці везли більше сотні відер медів.

Окрім розподілених дарів, «для роздачи от государевих дел и от проведыванья вестей», тобто підкупу необхідних людей у гетьманському середовищі, випадкові витрати, пов'язані зі шпигунською діяльністю, вербуванням агентів і т.д., «на роздачу» виділялось собо́лів на 800 рублів, а також «в запас грошей 400 злотих та 200 єфимків»⁵. Власне, специфіка будь-якого тогочасного посольства передбачала обов'язкове завдання «проведыванья вестей», яке було тісно пов'язане із роздаванням хабарів.

Деякі польські дослідники історії корупції, ведучи мову про Річ Посполиту першої половини XVII ст., намагаються стверджувати: мовляв, «хабарництво спочатку було характерне більше для вищих щаблів влади, ніж для дрібних

¹ Jarosz M. Władza. Przywileje. Korupcja. — Warszawa: Wydawnictwo PWN, 2004. — S. 237.

² Ibid. — S. 235.

³ Besala J., Nagielski M. Biorą nawet ryby // Polityka. — 2003. — № 12 (2393), 22 marca. — S. 76.

⁴ В'язанка із сорока шкурок.

⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. — М., 1953. — Т. 3: 1651–1654 годы. — С. 417–418.

урядників»⁶, та й навіть у верхи корупція почала масово проникати тільки із приїздом в 1646 р. у Польщу дружини короля Владислава IV Марії-Людівки Гонзаги, яка розпочала масовий продаж урядових посад⁷.

Водночас відомості із джерел дають зрозуміти, що тогочасні реалії були трохи іншими. Справді, корупція проявлялася у вищих ешелонах влади ранньомодерної Речі Посполитої доволі часто. Це стосувалося як виборів короля (наприклад, у 1576 р. під час елекційного сейму князі Анжей, Кжиштофор та Пйотр Зборовські, брати відомого запорозького гетьмана Самуїла, оперували отриманими від агентів різних держав десятками тисяч гульденів), так і розмашистого хабарництва вищих посадовців. Скажімо, у 1577 р. Ян Замоїський, тоді ще підканцлер, у час облоги непокірного Гданська за заступництво перед королем Стефаном Баторієм отримав від жителів міста хабар «у вигляді грошей, сукна, навіть ниток»⁸.

Водночас наважимося стверджувати, що корупція процвітала по всій вертикалі польської влади. У цьому контексті неймовірно цікавими є свідчення українського торговця і московського шпигуна в одній особі Семена Волковського-Овсяного. Збереглось кілька датованих 1604-им роком донесень цієї колоритної особи цареві Борису Годунову, у яких, попри безкінечні та розлогі нарікання через постійні збитки на службі та скарги на невиплату «жалованья» царськими воєводами, подекуди проскакують рідкісні відомості про будні торговця-шпигуна: із Московщини *«в Литву приїду,.. тільки в Остер приїду — і пану старості подарунки давати, і самій пані, і слугам, і всякому чоловіку добришся... І до Києва приїхавши, та ж біда: всяк бачить, що я тобі, государю, службу, тож усяк приказний сам і слуги до мене деруться: вони розуміють, що я у тебе, государя, без ліку казну беру»*. Волковський-Овсяний безперестанку просив у царя грошей, оскільки йому *«нічим, в Литву приїхавши, приказним людять чолом вдарити»*⁹. Як бачимо, на Україні початку XVII ст. хабарі брав «усяк приказний», тобто урядники всіх рангів.

Із кінця XVI ст. на Задніпров'ї тривало освоєння багатьох «старих городищ», на яких облаштовувалися варниці для виробництва селітри. «Вона належить нам і Речі Посполитій», — стверджував король Жигмунт III у 1620 р., передаючи Переяславське староство віленському воєводі Я. Заславському, — «якщо тепер, так і потім вона виявиться в цьому старостві, то її залишаємо в нашому вільному розпорядженні»¹⁰. Указом від 11 серпня 1621 р. король призначав свого комірника Бартоломея Обалковського управителем селітряних варниць «в диких полях Білгородських, Очаківських, Путивльських, біля Муравських татарських шляхів, і біля рік Псел, Ворскла і Орель, і у всіх пустошах, де б

⁶ Jarosz M. Op. cit. — S. 235.

⁷ Besala J., Nagielski M. Op. cit. — S. 76.

⁸ Ibid. — S. 77.

⁹ Кулиш П. Материали для истории воссоединения Руси: в 2 т. — М.: Типография А.А. Гутцука, 1877. — Т. 1: 1578–1630. — С. 31.

¹⁰ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. — М., 1954. — Т. 1: 1620–1647 годы. — С. 13, 121.

знаходилися придатні для виробництва селітри городища, могили та інші місця»¹¹.

Оскільки селітра була стратегічно важливим продуктом, потрібним для вироблення пороху, за її незаконне присвоєння винуватців чекало суворе покарання¹². Упродовж десятків років виходили королівські укази, якими заборонялося продавати селітру, а також зброю та борошно запорозьким козакам на Низ¹³. Водночас «урядники українні» здебільшого не тільки не забороняли козакам купувати і вивозити з України зброю та провізію, а й самі допомагали споряджати морські походи запорожців на турецькі міста, отримуючи від низових козаків великі хабарі у вигляді частини здобичі з їх морських «експедицій» та уходних промислів — рибальства і мисливства у Великому Лузі.

Непоодинокими були випадки, коли після підкупу місцевих урядників цілі валки возів із селітрою рушали у Московське царство; наприклад, у жовтні 1636 р. одна із таких валок, яка належала українським купцям з міста Пирятин Борису Івановичу та Сидору Івановичу, прибула до Москви¹⁴. Королівські універсали із категоричною заборонаю торгувати селітрою та вивозити її за кордон і погрозами застосування суворих покарань щодо винуватців, схоже, не досягали успіху, оскільки навіть на 1643 р. зустрічаємо згадки, що селітра в обхід закону все ж вивозилася у Московщину «таємними незвичними дорогами» українськими купцями та євреями¹⁵.

Щодо корупції у війську Речі Посполитої, то вона виявлялася передусім у безперервному грабункові посполитого населення сіл та міст, який здійснювався до, під час та після бойових дій, при перебуванні війська на постої і т.д. Це було повсюдне «вибирання возів» як у рамках підводного податку, так і поза ним, «вибирання стацій», тобто податку на утримання гармат, обсяг якого офіцери на практиці здебільшого визначали самі, а також збір хліба, худоби і птиці на прохарчування війська, який іноді ставав справжнім грабунком. В анонімній брошурі того часу ліричний герой, польський піхотинець, яскраво змальовує такі зловживання:

*Barziej my tam patrzyli, gdzie otwarte wrota,
Abo gdzie bydło w polu, abo w łące konie,
Choćby to w mili było, to my przecię po nie.
Nie masz-li w polu co wziąć, to my do chałupy,*

¹¹ Воссоединение... — Т. 1. — С. 20.

¹² Наприклад, 28 червня 1630 р. возний Житомирського суду доповідав, що він вилучив у миргородського шляхтича Яна Клосинського 7 бочок селітри вартістю 2100 злотих і передав їх уже згаданому Б. Обалтовському. Оскільки самого Клосинського не було вдома, возний арештував його дружину. Іншими словами, покарання за такий злочин передбачалося досить суворе. Див.: Житомирская гродская записовая и поточная книга 1630 г. // Опись актовой книги Киевского центрального архива № 14. — К.: В Университетской типографии, 1872. — С. 39.

¹³ Наприклад, див.: *Кулиш П.* Материалы... Т. 1. — С. 26.

¹⁴ Воссоединение... — Т. 1. — С. 173.

¹⁵ Воссоединение... — Т. 1. — С. 350.

*Weźmie się mięso, masło, groch, kapustę, krupy.
Gęsi, to nasza własność, i kaczki, i kury,
Tylko co jedno chłopca nie odrzemy z skóry*¹⁶.

Попри те, що військовими статутами польські командувачі намагалися врегулювати норми, за якими військо мало отримувати провізію у населення, в реальності коронні відділи та козацькі загоны часто оббирали посполитих до нитки. Перші дієві кроки, щоб зменшити жовнірське свавілля, були зроблені, схоже, аж у 1696 р., коли великий коронний гетьман Станіслав Яблоновський своїм універсалом ввів смертну кару для вояків за грабіжницькі «контрибуції» та «хлібні дописки»¹⁷. Загалом такі зловживання у першій половині XVII ст. були настільки розповсюджені у Речі Посполитій, що польська дослідниця Марія Ярош навіть пропонує для їх характеристики термін «паракорупція», тобто необхідна корупція, вживлена у сам спосіб утримання війська того часу¹⁸.

Водночас у збройних силах Речі Посполитої також часто траплялися випадки хабарництва. Наприкінці осені 1637 р. Україна завмерла перед зіткненням двох військ — коронного та повсталого запорозького, очолюваного Павлом Бутом. 19 листопада козаки вийшли із Запорожжя та рушили в бік Мошен¹⁹. У цей час польські загоны, термін дії контракту більшості з яких уже закінчувався, перебували під Білою Церквою. Коли польний гетьман Миколай Потоцький прибув туди, він застав жовнірську конфедерацію, тобто повний розлад війська, яке у разі невидання платні збиралося переобрати керівників і рушити на грабунки та розбої.

Генеральне коло, що зібралося 4 грудня, відкинуло всі вмовляння та погрози Потоцького. На черговому колі 9 грудня у Рокитній командувач був змушений вдатися до свого останнього козира: він узявся активно перекуповувати керівників сконфедерованого війська грошима, які завчасно зібрав у Барі коронний гетьман Станіслав Конєцпольський²⁰. Конфедерація припинилась, і через кілька днів польська армія, явивши дива відваги, розгромила повстанське військо у битві під Кумейками.

¹⁶ Ми там більше приглядалися, де відчинені ворота
Або де худоба в полі чи на лузі коні,
Хоч би то за мило було, то ми одразу ж за ними.
Як нема що взяти у полі, то ми до халупи,
Беремо м'ясо, масло, горох, капусту, крупи.
Гуси — вже наша власність — і качки, і кури,
Мало що із хлопа не здеремо шкуру
(дослівний переклад наш. — Т.К.). Див.: *Zwrocenie Matyasza z Podola. Dialog z pierwszej ćwierci XVII wieku* / Wyd. T. Wierzbowski. — Warszawa: Druk. K. Kowalewskiego, 1897. — S. 11.

¹⁷ *Jarosz M.* Op. cit. — S. 225.

¹⁸ *Ibid.* — S. 225.

¹⁹ *Кулиш П.* Материали для истории Воссоединения Руси. — Т. 2. — 494 арк. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. — Ф. 2. — Спр. 13402. — Арк. 382.

²⁰ *Gawęda M.* Powstanie kozackie 1637. — Zabrze: Inforteditions, 2007. — S. 115–116.

Інший доволі характерний епізод відбувся влітку 1648 р. Загони сандомирського воєводи князя Домініка Острозького-Заславського тоді вели з військом козацького полковника Максима Кривоноса важкі бої на Поділлі. Дізнавшись, що під м. Кременцем без діла стоїть підрозділ із 800 кіннотників — повітових жовнірів Люблінського повіту, князь одразу ж запропонував цим воякам приєднатися до свого війська, та вони відмовилися, мотивуючи це тим, що підпорядковуються лише своєму повітовому полковнику. Тільки коли воєвода *«їхнім ротмістрам і поручникам у подарунок послав тридцять тисяч злотих й наказав годувати їх хлібом зі своїх маєтностей, лише тоді з'єдналися з ним»*²¹.

У 1594 р. на Запорозжжі побував Еріх Лясота — військовий дипломат, посланий австрійським імператором для завербування козаків на службу. Серйозність намірів монаршої особи підтверджувалась круглою сумою у 8000 золотих дукатів, які посланець узяв із собою, розраховуючи, очевидно, у разі необхідності використати значну їх частину на «подарунки» для запорозького командування, щоб «задобрити» його і пришвидшити збір та вихід козаків до Австрії. Уже на Січі Лясота зрозумів специфіку низового товариства і з великим здивуванням занотував у своєму щоденнику: *«утримання цього війська обійдеться значно дешевше, ніж найманих солдатів інших народностей, оскільки їхні начальники вдовольняються загальними паями»*, тобто не брали хабарів²².

Такій ідилії, однак, не судилося довго проіснувати. За твердженням дослідника, синдром великих змін у будь-якому суспільстві призводить до «травматичних ситуацій», у тому числі і сплеску корупції²³. Масштабні походи в Московщину на початку XVII ст., ряд комісій (Житомирська 1614 р., Вільшанська 1617 р. та Роставицька 1619 р.), на яких після тривалої перерви знову був затверджений офіційний статус козацького війська, спричинилися до того, що козацькі старші у польського уряду почали вимагати для себе додаткових коштів. Уже під час комісії, яка відбулась на річці Роставиці біля Паволочі восени 1619 р., після отримання 20 тисяч злотих «за московську службу» та 10 тисяч як щорічну платню посланці запорожців «просили ще... на старших, осавулів» кілька тисяч злотих. Зрештою, комісари погодилися їм таємно видати ці кошти за умови, «щоби згадок про це ні в комісарському акті, ані у реверсалах не було»²⁴.

Із часом командування реєстровців, беручи приклад із коронних підрозділів, почало «запускати руки» у військову скарбницю. Справжній «корупційний скандал», призвідцем якого став реєстровий старший Григорій Чорний, спалахнув у 1630 р. Вихідець із багатой старшинської сім'ї, Чорний був ватажком морського походу козаків 1624 р., командував козацькими загонами у битві під

²¹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упоряд. о. Ю. Мицик. — К., 2012. — Т. 1: (1648–1649 рр.). — С. 115.

²² Мемуари до історії Південної Русі. — Вип. 1: XVI ст. М. Литвин, Б. де Віженер, Л. Горецький, Е. Лясота / Ред. В. Антонович. — Дніпропетровськ: Січ, 2005. — С. 204.

²³ Jarosz M. Op. cit. — S. 23.

²⁴ Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popiersiem / Wydał August Bielowski. — Lwów: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1861. — S. 362.

Бурштином 1626 р., а після загибелі у 1628 р. гетьмана М. Дорошенка був обраний старшиною на його місце²⁵. У кримських походах 1628–1629 рр. Чорний зарекомендував себе кепським організатором, водночас він намагався бути максимально лояльним до польського уряду²⁶.

Хаос, який запанував у 1629 р. по Наддніпрянщині, кривди з боку жовнірів стали причиною загального невдоволення реєстрового війська своїм керівником та переходу частини реєстровців у жовтні–листопаді 1629 р. на Запорожжя, звідки вони рушили у морський похід. Розлючений таким поворотом подій, Чорний разом із призначеними коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським комісарами А. Киселем та А. Ранаховським провели ревізію реєстру 1626 р. і виписали звітди 300 «неслухняних» козаків, які відійшли на Запорожжя²⁷. У цей час королівські урядники привезли платню реєстрового війська, однак Григорій Чорний затримав її, мотивуючи необхідністю остаточно з'ясувати стосунки із січовим товариством, яке мало добровільно підкоритися старшому і привезти «на волость» гармати й «інші скарби». У будь-якому разі випищики на свою частку жолду вже розраховувати не могли, і належні їм кошти, найімовірніше, мали осісти в кишенях Чорного та його оточення.

У 1594 р. Еріх Лясота так описував поведінку козаків під час прибуття платні: «я вручив їм 8000 дукатів золотом... Вони тут же розіслали на землі декілька татарських кобеньяків,.. висипали на них гроші і звеліли кільком старшинам перелічити їх»²⁸. Отож, Чорний, затримавши у себе платню, порушив споконвічний принцип максимальної прозорості грошових операцій у запорозькому війську. Невдовзі інформатори старшого на Січі Гурський та Довгань повідомляли про наміри козаків за таке розправитись із реєстровою старшиною²⁹.

На початку березня 1630 року 10-тисячне повстанське військо вирушило з Січі «на волость». У ніч на 15 березня Чорний та його найближче оточення були схоплені в Черкасах загоном збунтованих реєстровців і того ж дня за вироком козацької ради страчені³⁰. Опис цієї страти підтверджує головне обвинувачення,

²⁵ Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski 1592–1646. — Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1978. — S. 297; Щербак В. Козацька верхівка другої половини XVI — середини XVII ст. // Український історичний журнал. — 1997. — № 5. — С. 9; Грушевський М.С. Історія України–Руси: в 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1991. — Т. 8: Роки 1626–1650. — 1995. — С. 45.

²⁶ Рудницький С. Українські козаки в 1625–30 рр. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — Львів, 1899. — Т. 31–32. — С. 3; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. — К.: Україна, 1991. — С. 119.

²⁷ Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 31.

²⁸ Мемуари до історії Південної Русі... — С. 205.

²⁹ Грушевський М.С. Вказ. праця. — С. 68.

³⁰ Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. // Пам'ять століть. — № 4. — 1997. — С. 28.

висунуте проти реєстрового керівника: Чорному за те, що він наважився полізти до військової казни, відрубали руки, а тіло четвертували³¹.

Трагічна доля Григорія Чорного, схоже, ненадовго зупинила реєстрових старших від корупційних дій. У першій половині 30-х рр. XVII ст. хабарництво знову проявляється у зв'язку із козацьким реєстром. Найбільший розмах «поборів» зафіксовано у 1634 р., коли запорожці повернулися із польсько-московської війни. Можливо, тоді відбувся черговий «попис», тобто перевірка існуючих списків, виписування полеглих і внесення до реєстру нових козаків. Якщо на Смоленській війні провід над козаками тримали Яків Острянин та Ілляш Караїмович, то ревізія реєстру відбувалася, напевно, під орудою саме Караїмовича. Хабарництво старшини та «регіментаря реєстру» під час проведення цього «попису» настільки допекло козакам, що їх скарги дійшли до самого короля Владислава IV, який послав спеціальну комісію для розгляду кривд реєстровців³². На жаль, про діяльність та результати цієї комісії ніяких відомостей не збереглося.

Іншим видом корупції, яка підточувала запорозьке військо, були т. зв. «подарунки» козацькій старшині від польського командування. Практика ця була поширена у тогочасній Європі, оскільки, як вважалося, «перекупування одного чи двох чоловік коштувало значно менше, аніж виправа великої армії на війну»³³.

Якщо після Куруківської 1625 р. та Переяславської 1630 р. комісії спільні бенкети польської та козацької старшини, присвячені укладенню присяги запорозького війська на вірність королю і Речі Посполитій, іще значною мірою відбувалися у межах традицій та мали радше символічний підтекст³⁴, то до середини 30-их рр. XVII ст. вже сформувалась ціла група реєстрових старшин, призвичасних до польських дарунків і подачок. В одному з листів Богдан Хмельницький, звертаючись до польських вельмож, так описував увесь трагізм ситуації, яка трапилась 1635 р. під час придушення виступу запорожців під проводом Івана Сулими: «нам було погано, коли ви нас спершу обдурили, а саме, давши подарунки запорозькій старшині, намовили нас від черні відокремитися, що ми й зробили, повіривши вашому слову»³⁵. У 1637 р. соратник Сулими Павло Бут (Павлюк), піднявши повстання на Україні та агітуючи реєстровців приєднуватися до його загонів, нещадно критикував реєстрову старшину, яка, на його думку, служила полякам за «обіди, вечері та бенкети», під час яких часто відбувалась виплата козакам чималих грошових сум³⁶.

³¹ Грушевський М.С. Вказ. праця. — С. 70; Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. — СПб.: Типографія М.М. Стасюлевича, 1884. — Т. 1. — С. 87.

³² Tomkiewicz W. Ograniczenie swobod kozackich w roku 1638 // Kwartalnik Historyczny. — 1930. — Т. 44. — S. 130.

³³ Besala J., Nagielski M. Op. cit. — S. 77.

³⁴ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К.: Критика, 2002. — С. 198.

³⁵ Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — С. 77.

³⁶ Gawęda M. Op. cit. — S. 52.

Чернігівський підкоморій український шляхтич Адам Кисіль, який контролював розгалужену систему власних агентів по всій Наддніпрянщині та часто виступав посередником у переговорах між повстанцями і польським урядом, у своїх листах не приховував, що займався активним перекупуванням реєстрової старшини. Після придушення восени 1635 р. повстання запорожців під проводом І. Сулими коронний гетьман Станіслав Конєцпольський, напевно, намагався залучити Киселя як медіатора до подальших переговорів із козаками. *«Я після теперішньої транзакції з ними поклявся не бувати більше у них»*, — писав Кисіль Конєцпольському у відповідь, викладаючи перед ним цілу програму можливих переговорів із козаками та способів утримання їх у покорі. Шляхтич пропонував призначити на його місце медіатора когось іншого та зазначав: *«хто би потім не хотів займати цю посаду, він побачить, що потрібна постійна підтримка та достатня кишеня»*³⁷ для утримання контролю над старшинами реєстровців³⁸.

Відомо, що у першій половині XVII ст. Військо Запорозьке вело активну внутрішню кореспонденцію, однак на сьогодні вона, за винятком кількох документів, майже втрачена. Один із уцілілих листів, датований 16 червня 1637 р., було написано із Запорозжя до реєстрових козаків. Він стосується нещодавнього захоплення кількатисячним загоном запорожців артилерії реєстрового війська у Черкасах і містить чимало цікавих фактів про тогочасне перебування реєстровців на Україні та стосунки їх із населенням. Зокрема, січовики дорікають своїм братам за утримання гармат, які *«стали тягарем і через той великий тягар і місця на волості не мали»*. Спочатку начебто козакам на утримання артилерії дали *«Черкаси, Чигирин і Крилов, де вже людей нема, з котрих би гармати мали утримуватися»*. Спроба самовільно перевезти артилерію до Корсуня була безуспішною, бо звідти *«пани жовніри виганяли; а щодо Києва та Білої Церкви, важко подумати, звідки було б для гармат утримання»*.

Запорозжці пояснюють забрання артилерії та «скарбу військового» «неславою» своїх військових клейнодів, утримання яких стало великим тягарем для посполитих через *«часті і незносні стації на гармати на волості у шляхетських маєтках»*. Кошти, отримані від самовільно введених реєстровцями податків, ішли зовсім не на поліпшення стану козацької артилерії. Виявляється, їх *«на свій пожиток пани старші обертали»* (підкреслення наше. — Т.К.). Хоча імена «корупціонерів» не наводяться, у листі відчувається явна антипатія до реєстрового писаря Федора Онушкевича. Його козаки глузливо називають «таким мудрим» і порівнюють з іншим писарем — Вовком³⁹, «який військо нінащо

³⁷ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego Hetmana Wielkiego Koronnego 1632–1646. — Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2005. — S. 438–439.

³⁸ Кулиш П. Матеріали... — Т. 2. — Арк. 189 зв.–190.

³⁹ У 20-их рр. XVII ст. у запорозькому війську було кілька осіб із таким прізвищем, які займали посаду писаря. Так, у лютому 1625 року посли від московського царя в дорозі на Запорозжя зустрілись із посольством від польського короля до козаків, у якому знаходився «запорозький козак Вовк, а бував раніше в Запорогах писарем». Див.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. — М., 1954. — Т. 1: 1620–1647 годы. — С. 51. Писарем гетьмана Михайла Дорошенка був Костянтин Вовк.

зводив». Звинувачення, висунуті проти писаря, тут цілком обґрунтовані, оскільки саме він, за звичаєм, тримав під контролем усе діловодство Війська, у тому числі «розписував стації», тобто визначав розмір і порядок збору податків на артилерію. Щодо Василя Томиленка, на той час старшого реєстровців, у контексті корупційних дій і привласнення коштів Війська його ім'я не згадується⁴⁰. Оскільки лист побудований як своєрідний ретроспективний огляд, що починається від Куруківської комісії, припускаємо: описані події стосуються усього періоду постоїв реєстрових полків на Україні із 1625-го по 1637 рр.

Інший випадок, що доповнює загальну картину корупції у козацькому реєстровому війську, трапився із Яковом-Стефаном Острянином-Іскрою (Остряницею) — одним із керівників козацького повстання 1638 р. За походженням боярин, колишній управитель селітряних варниць у Дикому Полі, Острянин у 1637 р. був полковником Павла Бута і займався вербуванням війська. Відомо, що участі у грудневих боях Остряниця не взяв і після поразки під Кумейками розпустив свої зібрані на Полтавщині загони. Його було арештовано «вдома, не на війні» та перевезено до Переяслава, резиденції полковника Ілляша Караїмовича, призначеного у той час старшим над реєстровцями. Без сумніву, на Острянина чекала смертна кара, однак спритний полковник зміг швидко і вдало для себе залагодити справу: домовившись із реєстровою старшиною, серед якої у нього, вірогідно, були зв'язки, він «200 червоних злотих дав за себе, крім хабаря»⁴¹. Тобто Острянина покарали тільки штрафом і випустили на волю⁴². Згодом він утік на Запорозжя і приєднався до повстання, яке там назрівало⁴³.

Згодом, у 1635 р. він у статусі полковника очолював козацький загін, який брав участь у бойових діях коронного війська проти шведів на Балтійському морі. Див.: *Мицик Ю. Михайло Дорошенко // Україна в минулому. — Вип. 5. — К.–Львів, 1994. — С. 170; Władysław IV, króla Polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego etc. Listy. — Kraków: Drukiem Stanisława Gieszkowskiego, 1845. — S. 115.*

⁴⁰ *Кулиш П. Матеріали...* — Т. 2. — Арк. 228 зв.

⁴¹ *Majewski W. Ostranin Jacko // Polski Słownik Biograficzny. — Т. XXIV. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo PAN, 1979. — S. 474–475.*

⁴² Випадки, коли хабар рятував засуджених від страти, часто траплялися в історії ранньомодерної Речі Посполитої. У 1526 р. після придушення чергового виступу Гданська польські урядовці, що вели слідство, втратили всіх убогих міщан — учасників повстання, однак ті бунтівники, які мали змогу дати хабар, уникли смерті. Див.: *Jarosz M. Op. cit. — S. 235.* Щось подібне спіткало і вже згаданого торговця-шпигуна Семена Волковського-Овсяного. В одній зі своїх слізних реляцій до царя Овсяний писав: «як новгородця сина боярського Чубарова холоп перебіг з Манастирєвського в Литву Васько, то я в той час масток втратив через того Васька, посулачився (від слова «підсула» — хабар. — Т.К.) із приказними людьми та свою голову відкупив від безчесної смерті». Див.: *Кулиш П. Матеріали...* — Т. 1. — С. 29.

⁴³ На жаль, у документах, котрі дійшли до нашого часу, відсутні будь-які подробиці із життя Остряниці як гетьмана запорозького війська в часи піднятого ним повстання. У розпалі бою під Жовнином 13 червня 1638 р. Острянин із загоном козаків ганебно втік у Московщину, де вступив на царську службу, і з титулом запорозького гетьмана взявся облаштовувати Чугуєве городище — один із пунктів системи укріплень так званої

Як бачимо, Військо Запорозьке у 20–30-х рр. XVII ст. не було обителлю суспільного і посадового благочестя. Найбільше це стосується реєстрових козацьких підрозділів, які перебували на польській службі та про діяльність яких збереглося чимало документальних свідчень. Тут процвітало хабарництво і зловживання при зборі податків на артилерію. Водночас хтозна чи варто сприймати корупцію серед реєстрових старшин гіперкритично, адже вони були «дітьми свого часу» — існували та мислили в тогочасних соціокультурних реаліях Речі Посполитої.

В статье рассматриваются проявления взяточничества и других должностных злоупотреблений в запорожском войске 20–30-х гг. XVII в. Доказывается мнение, что коррупция, распространенная в подразделениях реестровых, находившихся на службе польского правительства, была привычной для тогдашних социокультурных реалий Речи Посполитой.

Ключевые слова: *коррупция, взяточничество, Войско Запорожское, реестровые казаки, Речь Посполитая, Григорий Черный, Адам Кисель, Яков Остряница.*

The article deals with cases of bribery and other abuse of power in Zapororhian Host in the 1620–1630s. Author tries to prove, that widespread corruption in registered Cossack troops, which were in the service of the Polish government, was usual for contemporary cultural realities of the Commonwealth.

Keywords: *corruption, bribery, Zapororhian Host, registered Cossacks, the Commonwealth, Hryhorij Chornyj, Adam Kysil', Yakiv Ostrjanycja.*

«засечної черти». Підпорядковані Острянину козаки доволі швидко освоїли місцеву практику доносів і взимку 1641 р. скаржилися цареві на свого керівника, який начебто, користуючись своїм становищем, незаконно привласнював їх майно, відбирав вулики та сіно, кривдив їхніх дружин і доньок. Див.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. — М., 1954. — Т. 1: 1620–1647 годы. — С. 319–320.